

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Տեղեկութիւններ գաւառներից.—Բեժումների խոչընդոտ տարր.—Փոխարձայի նստակը կովկ. ուս. օրշ. հոգար.—Մուսուլմանների կրթութեան առիթով.—Ձեռնածիւն եւ ցանկալի կորրեկցիւններ.—Ամ. 2. Կարողիկոսը փոխարձայի մօտ.—Հայոց դպրոցների եւ կալուածների վերադարձումը.—Փոխարձայի կոչը եւ յայտարարութիւնը.—Կարեւոր բացատրութիւն.—Պրիմց Նապոլէօնի կոչը.—Պատշոմական հաղորդագրութիւն Թիֆլիսում բացուած մի դաւադրութեան մասին:

Գաւառներում հանգստութիւնը դեռ ևս վերականգնուած չէ: Այդպէս, օրինակ, Գողթնից մեր ստացած մասնաւոր նամակները ցոյց են տալիս որ երթեկութիւնը հայ գիւղերի մէջ շատ վտանգաւոր է դառել շնորհիւ զինուած թուրք սրիկաների, որոնք իրանց «ջանքէզար» են անուանում և նպատակ են դրել սպանութիւններով և աւարառութիւններով շարունակահարեկման մէջ պահել հայ ժողովրդին և, զգուցանելով նրան, ստիպել դադարելու Տեի գիւղի թուրքերը, որոնք այնքան սպանութիւններ, աւերմունք, թալանում և բռնութիւններ կատարեցին Գողթնի լեռնային գիւղերում (Ալահի, Մարվանիս և այլն) այժմ բերդան հրացաններով զինուած, 5—10 հոգուց բաղկացած խմբերով, յարձակում են Գողթնի ձորերի ներքեւի մասերում եղած հայ գիւղերի արտերի վրայ, փչացնում կալերը, այգիները և քշում տանում տաւարը: Յուլիսի 25-ին Յաղնա գիւղից 4 վերստ հարաւ գտնուող Քէշանի արտերից այգալիսի մի խումբ քշել տարել է 5 եզ և մի էշ, նախօրօք կապկպելով այդ ապրանքի վրայ հսկողների ձեռները: Այդ դէպքին ականատես հարեան արտերում թուրք բէգերը (Դուզլանցի) ոչ միայն չեն արգելում այդ յափշտակութիւնը, այլ և իմաց չեն տալիս տէրերին: Յաղնայից կազակներ են ուղարկւում 7 ժամ անցած և դրանք ձեռնունայն վերադառնում են չհասնելով աւազակների յետևից:—Թոմա վարդապետը յուլիսի 16-ին հեռագրում է Նախճաւանից որ «գիշերը թուրքերը հրդեհեցին կուզնութիւնների կալերը: Հրդեհը հանգցնելու նպատակով օգնութեան հասած մարդիկ հրացանաձգութեան ենթարկուեցին: Կազակները պատասխանեցին: Ոչնչացրել են 500

խուրձ ցորենու Յուլիսի 11-ին գիշերը թուրքերը սկսեցին իւրանց յարձակումը Նորս գիւղի վրայ. ֆլամանք չկան:—Յուլիսի 29-ին նոյն Նախճաւանից պ. Սինակէիչը հեռագրում է հետեւեալը. «Ահա արդէն մի բան է որ լրացաւ պրինց Լուի Նապոլէօնի տուած պայմանաժամը՝ կողոպտուած գոյքը վերադարձնելու համար, սակայն համարեալ ոչինչ չէ վերադարձուած: Այս օրերս գողացուած է ոստիկանութեան մէջ ժողովուած և կրնալ իբրի տակ պահուող հայերի գոյքի մի մասը: Պրինց Լուի Նապոլէօնի կարգադրութեամբ յանձնաժողով է կազմուած, որ բաղկացած է հարկային տեսչից և հաշտարար միջնորդից, որոշելու համար ֆլամանքների կրած կորուստների չափերը: Յուլիսի 25-ին թուրքերը նորից յարձակում գործեցին Նորս հայ գիւղի վրայ, Յարձակումը յետ մղեցին զինուորները և նորսեցի հայերը: Յարձակումը գործել են հետեւեալ թիւրք գիւղերի բնակիչները. Գիւրուսա, Շախբուզա, Քէչելու, Մախմուդովա: Հայերը հալածելով թուրքերին մինչև Մախմուդովա գիւղը՝ տաւան նրանց գոյքի մի մասը»:

Այդ և նման փաստերը ցոյց են տալիս որ անկարգութիւնների սուր կերպարանքը անցել է և թուրքերը փորձեր են անում տեղական դարձնել իրանց ստեղծած դրութիւնը, որպէս զի, երեւի, իրագործեն այն խօսքերը, որ նրանք լկտի պարծենկոտութեամբ յայտնել էին մի երկու ամիս առաջ պ. Սեօմինին. «армянъ кончалъ» «հայերին չենք թողնելու այստեղ ապրեն, նրանց վերջացնելու ենք»: Սակայն այդ մոլեռանդ և գազանաբարոյ մարդիկ այնքան տգէտ էին որ չէին հասկանում մի մեծ տարբերութիւն թիւրքիայի և Կովկասի մէջ. այդ այն է որ մի քրիստոնեայ պետութեան մէջ հայը չի կարող իրաւագութեամբ կր քանդի իր այդ նամարդ հարեանի թշնամական բոլոր դաւերը և երբէք չի փախչի իր ծննդավայրից, որ ուղղուած է դեռ ասորաբարելական գողող բռնակալների ժամանակներից սկսած՝ իր նախնիների քրտինքով և արիւնով: Ծիշտ է, սկզբում հայերը յանկարծակիի բռնուած՝ սաստիկ անհաբեկուելով այնքան վատուել էին որ պատրաստ էին տուն տեղ թողած փախչել, գաղթել, սակայն պրինց Լուի Նապոլէօնի խօսքերը տուին նրան վստահութիւն շարունակելու իր կուլտուրական մեծ միասիան հայրենի հողի վրայ և նա չգաղթեց և չպիտի գաղթի. դա կը լինէր փոքրհոգութիւն, վատութիւն...

Պատմութիւնից հային վիճակուած թուրքական հարեւանութիւնը դարերով հայի զարգացման ամենամեծ խոչընդոտն է եղել: Այն օրից, երբ Կովկասը անցաւ ռուսաց ձեռքը, այդ

խոչընդոտը կորցրել էր իր նշանակութիւնը՝ և եթէ նա կրկին սկսեց դեր կատարել, դա հետեանք էր այն քաղաքականութեան, որի իդէօլոգը տխրահոյակ Վէլիչկօն հանդիսացաւ: Մենք մի քանի անգամ շնչեւել ենք որ նոր Փոխարքայի օրով այդ քաղաքականութիւնը դատապարտուեց և այժմ սկսուել է վերանորոգումների մի շարք, որոնց շնորհիւ Կովկասը կրկին կանգնելու է կուլտուրական խաղաղ զարգացման ճանապարհի վրայ: Սակայն մի բան նկատելի է Չարդերից յետոյ. այդ այն է որ այժմ իւրաքանչիւր բեֆորմի մէջ հայը ուզում է տեսնել թէ ժրջափ իւրադրօնելի է այդ բեֆորմը թուրք-հայկական ներկայ յարաբերութիւնների տեսակէտից, քանի որ թուրք տարրը ցոյց տուեց իր բարոյական, մտաւոր կերպարանքը ամբողջապէս: Եւ մի յոռետես թախիծ համակում է հայի բոլոր մտածողութիւնները այդ բեֆորմները քննութեան առնելիս. ի՞նչպէս անել որ երկրի բարօրութեան համար ծրագրուող այս կամ այն բեֆորմը թուրքական յետամնացութեան շնորհիւ այնքան չայլանդակուի իրականութեան մէջ որ մի նոր պատուհաս չդառնայ: Եթէ հայի հարեանները լինէին միայն վրացին, ռուսը, որոնք նոյն կուլտուրական իդէալներն ունեն, ինչ և հայերը, հարկ չէր լինի որնէ ուշադրութիւն դարձնել խնդրի էթնոգրաֆիական կողմի վրայ, սակայն թուրքը իր աշխարհայեցողութեամբ, ցեղական ինստինկտներով, կրօնական իդէալներով և ամբողջ էութեամբ բոլորովին այլ աշխարհ է ներկայացնում և այդ հանգամանքը անկարելի է ինկատի չունենալ և միջոցներ ձեռք չառնել թուրքի հակակուլտուրական ոտնձգութիւնների դէմ: Թուրք տարրի յետամնացութիւնը, ինչպէս երևում է, հոգս է պատճառում և երկրիս Փոխարքային, որ առանձին նամակով, ուղղած Կովկասեան ուսումնական շրջանի հոգաբարձուին՝ առաջարկում է ամեն տեսակ դիւրութիւններ տալ մուսուլմանների կրթութեան գործին, որպէսզի այդ տարրը կարողանայ շուտով հաղորդակից լինել համամարդկային կուլտուրային:

Մեր երկրի համար ծրագրուած բեֆորմների շարքում առաջնակարգ տեղ պէտք է բռնի Փոխարքայի որոշումը՝ մըտցնել Հաբաւային Կովկասի բոլոր նահանգներում 1864 թուականի դեմստիօն այն Փոփոխութիւններով, որ թելադրում են տեղական առանձնայատուկ պայմանները:

Տեղական ինքնավարութիւնը վաղուց է եղել ազգաբնակութեան առաջադէմ մասի տենչանքը: Այժմ, երբ ամբողջ Ռուսաստանի ներքին կեանքի համար աւելի արմատական բեֆորմներ են սպասուում, ի հարկէ, զեմստիօն, մանաւանդ այն սեղմումներով որ մտցրել էր նրա մէջ բիւրոկրատիան, այնքան

էլ մեծ հրճուանք չի յարուցանում ժողովրդի մէջ, որովհետեւ նրա հիմքերը հաստատուած են նեղ դասակարգային շահերի վրայ և խոշոր կալուածատէրերին տրուած է գերիշխող դրութիւն: Այժմ երբ յարուցուել է ժողովրդային ներկայացուցչական մարմնի հարցը և անհամբեր սպասում է սահմանադրական կարգերի ներմուծում Ռուսաստանի կեանքի մէջ—բնական է որ տեղային ինքնավարութիւնը հին բեօիմի հիմքերով չի կարող գոհացնել ազգաբնակութեան լայն խաւերը և որոշ կորրեկտիւները զեմստվային նոյնիսկ լաւագոյն, 1864 թ.-ի, կանոնադրութեան մէջ մի անհրաժեշտութիւն է դառնում: Այն բաղձանքները որ յայտնուած են տեղական ինքնավարութեան մասին հայ ժողովրդի մշակած հանրագրի մէջ, ըստ մեր համոզման, տալիս են ցանկալի կորրեկտիւնների ուրուագիծը: Եթէ չի մոռացել ընթերցողը, այդ հանրագրի մէջ (տես «Մուրճ» № 5) ասուած է. «Մտցնել Անդրկովկասում տեղական անդասակարգ ինքնավարութիւն լայն հիմունքներով, հիմնելով. ա) ինքնավար մանր զեմստվային միութիւն, բ) գաւառական (առանց նահանգականի) զեմստվո, առանձնացնելով քաղաքային ինքնավարութիւնը իբրև առանձին միութիւններ և, գ) մէկ Համ-Անդրկովկասեան զեմստվային ժողով, որը իրաւունք պիտի ունենայ օրէնքներ առաջարկելու և նախօրօք քննելու Անդրկովկասին վերաբերեալ օրէնսդրութիւնները»:

Մանր զեմստվային միութիւն ասելով հասկանում ենք մերձաւորապէս այն, ինչ որ բռնում է գաւառամասը (полиц. участок): Օրինակի համար, Նախճաւանի գաւառը բաժանուած է 4 գաւառամասի (полиц. участ.), որոնցից 1-ինը բաղկացած է երեք գիւղական հասարակութիւններից (Թմբուլի, Կըվրախի, Շըխմախմուղի), 2-րդը՝ 4 գիւղական հասարակութիւններից (Ջահրի, Բիչանագի, Դիգին—Ալմալինի, Ղարաբաբի), 3-րդը՝ 3 գիւղ. հաս. (Նեհրամի, Ղազանչիի և Ապրակունիսի), 4-րդը՝ 4 գիւղ. հասարակութիւններից (Վերին-Ագուլիսի, Չանանարի (Ճաղնա), Վանանդի և Վերին Ագայի): Իւրաքանչիւր գիւղական հասարակութեան մէջ մտնում են 5—10 գիւղեր: Եթէ ի նկատի ունենանք տեղական ինքնավարութեան առարկաները, մենք կը համոզուենք որ չափազանց մանր ինքնավար բջիջները տնտեսապէս շատ թոյլ կը լինեն իրագործելու տեղական տնտեսական շահերին և կարիքներին վերաբերեալ մի շարք ձեռնարկութիւններ, օր., ճանապարհներ շինել, հիւանդանոց հիմնել, գոյքերի փոխադարձ զեմստվային ապահովութիւն մտցընել, տեղական առևտրի և արդիւնագործութեան մէջ փոքրի շատէ նշանաւոր նորոգութիւնները ներմուծել, վարկային հիմնար-

կութիւններ բանալ, անասունների կոտորածների առաջն առնել, ցանքսերի պահպանութեան և առհասարակ գիւղատընտեսական բարոգրութեան մասին լուրջ միջոցներ գործադրել: Զաւազանց մանր գեմատվային բջիջը նիւթականապէս անզօր կը լինի այդ բոլորը իրագործելու: Հետևաբար, մանր գեմատվային միութիւն ասելով պէտք է ի նկատի ունենալ յամենայն դէպս գիւղական հասարակութիւններից բարձր մեծութիւն, որ ունենայ կարողութիւն իր ֆունկցիաները սեփական ոյժերով կատարելու: Միւս կողմից երբ արդէն կը կազմուի այդ միութիւնը, հարկ չի լինի ստեղծել բացի նրանից և դաւառական գեմատվայից՝ և՛ նահանգական գեմատվո, քանի որ մեր նահանգները այնպիսի լայնածաւալ տարածութիւն չեն բռնում, ինչպէս Ռուսաստանի ներքին նահանգները: Նահանգական գեմատվոյների տեղ անհրաժեշտ կը լինի ստեղծել Անդրկովկասը միացնող մի ընդհանուր օրգան, մի Համ-Անդրկովկասեան սէյմ վերև յիշած ֆունկցիաներով:

Մեր թուրք-հայկական նահանգներում բարեբախտաբար չկայ ազնուական դասակարգ, որովհետեւ թուրք բէգերի և խաների «ազնուական» յաւակնութիւնները ղեռ ևս օրինական նուիրագործում չեն ստացել: Այդ պատճառով գեմատվոն այդ նահանգներում կարող է ոտանալ աւելի դեմոկրատիական բնաւորութիւն, քան վրացական նահանգներում է: Եւ այդ դեմոկրատիական, ռամկավարական սկզբունքը աւելի ևս կ'ամրապնդուի գեմատվային գործունէութեան ընթացքում, որովհետեւ գեմատվային հաստատութիւնները իրանց բնաւորութեամբ արդէն չէզոքացնում են այն վատ պայմանները, որոնք բէգերի, խաների և մուլաների ձեռքում դառնում են զէնք, թուրք ամբոխի՝ յետաքնացութիւնը պաշտպանելու՝ շահագործման նպատակով: Բոլոր ասուածները ինկատի ունենալով չի կարելի չցանկանալ որ մեր ժողովուրդը կատարեալ գիտակցութեամբ շակցի տեղական լայն ինքնավարութեան, աշխատելով դաւառական և նահանգական ապագայ խորհրդածութիւնների մէջ պաշտպանել դեմոկրատիական սկզբունքները: Հայ ազգը իր կազմով և ձգտումներով ամենադեմոկրատ ժողովուրդն է, այդ պատճառով նրա շահերը երբէք չեն հակասում միւս ժողովուրդների շահերին...

«Մշակ»-ում կարդում ենք հետեւեալ ուրախալի լուրը.

«Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը, երէկ, օգոստոսի 2-ին, ժամը 5½-ին կէսօրից յետոյ այցելեց Նորին Կայսերական Մեծութեան Կովկասի Փոխարքայ կոմս Վրոնցով-Դաշկովին, ուղեկցութեամբ Գարեգին եպիսկոպոս Սաթուհեան և

Նահապետ եպիսկոպոս Նահապետեան սրբազանների ու թարգման—դիւանապետ Յուսիկ վարդապետի:

Կովկասի Փոխարքան ընդունելով Վեհափառին, առաջնորդեց կոմսուհի Վորոնցով-Դաշկովի ընդունարանը: Վեհափառը յայտնեց, որ մտադիր լինելով շուտով վերադառնալ Էջմիածին, իր պարտքը համարեց զալ և հրաժեշտ տալ կոմսին և կոմսուհուն ու օրհնել նրանց և խնդրել միևնոյն ժամանակ փութացնել եկեղեցական և դպրոցական հարցերի լուծումը, որին անհամբեր սպասում է բովանդակ հայ ազգը և հայոց եկեղեցին:

Կոմս. Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը հաղորդեց Վեհափառ Կաթողիկոսին հետեւեալը. «Շատ ուրախ եմ հաղորդելու Ձեզ, որ ի նկատի առնելով Ձեր խնդիրքը և յարգելով իմ միջնորդութիւնը, Թագաւոր Կայսրը բարեհաճեց նպաստաւոր մտքով վճռել հայոց եկեղեցական կալուածների վերադարձման և հայ դպրոցների բացման հարցը: Թագաւոր Կայսրը հաստատել է այդ մասին արած իմ զեկուցումը»:

Լսելով այդ ուրախալի յայտնութիւնը, Վեհափառ Կաթողիկոսը, օրհնելով Թագաւոր Կայսրին, ասաց, որ ինքն համոզուած էր Թագաւոր Կայսրի առ հայոց ազգը և եկեղեցին ունեցած գութի մասին, բայց կայսերական շնորհի ստանալը իր, Փոխարքայի ջանքերին է պարտական, ուստի և նորից օրհնում է նրան ու ամուսնուն: Միևնոյն ժամանակ Վեհափառ Կաթողիկոսը հարցրեց, կարո՞ղ է կայսերական այդ արդարադատ որոշումը անմիջապէս հաղորդել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին և թեմական առաջնորդներին: Փոխարքան պատասխանեց, որ կարող է:

Սոսակցելով մօտ 35 ըոպէ կոմսի և կոմսուհու հետ, Վեհափառ Կաթողիկոսը հրաժեշտ տուեց և խաչակնքելով ու օրհնելով նրանց մեկնեց:

Վեհափառ Հայրապետի Դիւանատունը, հայրապետական դիւանի համաձայն, հեռագրական հաղորդագրութեամբ երէկ, օգոստոսի 2-ին, յայտնեց Կ. Պոլսի սրբազան պատրիարքին և բոլոր թեմական առաջնորդներին եկեղեցական կալուածների վերադարձման և դպրոցների վերաբացման մասին կայացած կայսերական ուկազի ստորագրումը»:

Ահա այսպէս մեր հասարակութեան առաջ բացւում է լայն ասպարէզ իր բոլոր մտաւոր, բարոյական և նիւթական ուժերը գործադրելու մեծ ստեղծագործութեան աշխատանքների մէջ, որոնք խոստանում են աւելի բախտաւոր ապագայ, քան ունե-

ցանք մինչև այժմ: Չպէտք է մոռանանք հին փորձերն ու փորձաքնները և միահամուռ ուժերով դիմենք առաջ:

Լ. Ս.

Օգոստոսի 3

Կովկասեան երկրի բնակիչներին

Մի քանի ժամանակից ի վեր, մանաւանդ ներկայ տարուայ փետրուարի 5—10 Բագուի տխուր դէպքերի օրերից յետոյ, Կովկասի երկու ազգութիւնների՝ հայերի և մուսուլմանների մէջ եղած փոխադարձ յարաբերութիւնները ստացան չափազանց թշնամական բնաւորութիւն և Բագուի աղէտից յետոյ առաջ եկան արիւնոտ ընդհարումներ յիշեալ երկու ազգութիւնների մէջ՝ նախ Նախիջևանում և Նախիջևանի գաւառում և ապա Երևանում և Երևանի նահանգի զանազան տեղերում: Անկարգութիւնների տեղում շնորհիւ այն հանգամանքի, որ դրանք ծագում էին ցիրուցան տեղերում և հեռու զօրքի բնակավայրերից, և գուցէ տեղական իշխանութիւնների մի քանի դէպքերում կարգադրութեան բացակայութիւնից, առիթ տուին մի կողմից անբարեմիտ անձանց՝ ժողովրդի մէջ լուր տարածելու՝ իբր թէ այդ անկարգութիւնները քաջաւերութիւն են ստանում կառավարութիւնից և միւս կողմից—հաւատալու այդ լուրերին: Անուշադիր թողնելով այդ չարամիտ, հնարովի լուրը, որ հակասում է առողջ դատողութեան, ես պարտք եմ համարում դառնալ Բարձրագոյն կամքով իմ կառավարութեան յանձնուած երկրի բնակիչներին՝ առանց խտրութեան կրօնի և ազգութեան, հրաւիրելով նրանց մոռանալ կորստաբեր տոհմային թշնամութիւնը, որ տանում է դէպի փոխադարձ կոտորած և աւերում, և միանալ միահամուռ աշխատանքի ի բարօրութիւն Կովկասի, ի բարօրութիւն կանանց և երեխայոց, յիշելով որ միայն ընդհանուր խաղաղ աշխատանքը ազգութիւնների՝ որոնք պատմական ճակատագրով անբաւարար կերպով կապուած են իրար Ռուսաց Պետութեան Գայսուհի տակ, կարող է օգնել ծաղկեցնելու թէ ամբողջ տէրութիւնը և թէ Նորին Կայսերական Մեծութեան իւրաքանչիւր հաւատարիմ հպատակին առանձնապէս:

Ձեռնարկելով բացառիկ միջոցների, ի պաշտպանութիւն այն տեղերի, ուր վերջին ժամանակ կատարուեցան տխուր ընդհարումներ և ուր յաճախ կրկնուեցան բստմնելի յանցանքներ, ես ցանկանում եմ հաւատալ որ դէպի բնակիչներն ուղղած իմ անկեղծ համոզմունքի խօսքը աւելի շուտ առաջ կը բերէ խա-